

किसन फागूजी बनसोड यांचे स्त्री विषयक विचार व भुमिका

प्रा. डॉ. प्रमोद मनोहर बोधाने

इतिहास विभाग प्रमुख , महिला महाविद्यालय, गडचिरोली.

प्रस्तावना :

महाराष्ट्राच्या पावन भुमीत अनेक समाजसुधारक होऊन गेलेत. अशा महाराष्ट्राच्या भुमीत एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात नागपूर जवळील मोहपा या गावात 18 फेब्रुवारी 1879 रोजी किसन फागूजी बनसोड यांचा जन्म झाला.

त्यावेळी श्री. विठोबा रावजी मुनपांडे, वि.रा.शिंदे महाराष्ट्रात पददलितांचे दुःख निवारण्यासाठी दलीत समाजातून पुढे आले. त्याचवेळी श्री किसन फागूजी बनसोड यांनी पुढे येऊन आपल्या पददलित बांधवांचा कैवार घेतला व आपल्या दलित बांधवांचे दुःख निवारण्याकरीता संपूर्ण आयुष्य खर्ची घातले.

श्री किसन फागूजी बनसोड हे महाराष्ट्रात दलितांतील पहिलेच सुशिक्षित व सुजाण झाले होते परंतु त्यांनी कुठलीही नौकरी पत्करली नाही तर राष्ट्रीय बाणा पत्करून खऱ्या अर्थाने समाज शिक्षक बनले. लोकसेवेचे जळजळते कंकण त्यांनी बांधले त्यांचा मानव धर्म एक वेगळाच होता ते म्हणायचे माझ्या बांधवांचे आत्मे जळत असतांना आणि त्यांच्यावर घोर अन्याय होत असतांना, त्यांचे संसार उध्वस्त होत असतांना मी माझे स्वतःचे कल्याण करून घेण्याइतका स्वार्थी व शुद्र नाही. नव्हे तर माझ्या रंजल्या गांजलेल्या बांधवांचा विकास करणे हाच माझा खरा मानव धर्म होय.

इ.स. 1908 साली नागपूर येथे वि.रा.शिंदे यांच्या मदतीने 'डिस्प्रेड क्लासेस मिशन' ची शाखा त्यांनी सुरु केली व या शाखेच्या संचालनाची जबाबदारी श्री किसन फागूजी बनसोड यांनी स्विकारली. त्याच संस्थेच्या परिसरात दलित समाजातील मुलींसाठी श्री किसन फागूजी बनसोड यांनी 'चोखामेळा मुलींची शाळा' सुरु केली. 'सनातन धर्माचा पंचरंगी तमाशा' या जलश्यातून स्त्री शिक्षणाची गरज जनतेसमोर मांडून स्त्री शिक्षणाचे महत्त्व संपूर्ण समाज बांधवांना पटवून दिले समाजसेवेची चळवळ समाजातील सर्वच स्तरावर पोहचविण्यासाठी त्यांनी स्वतःच्या पत्नीला सुशिक्षित करून महिला परिषदा बोलविल्या.

स्त्री विषयक विचार व भुमिका :-

'स्त्री शुद्रो नाधियता मितिश्रुती' असे स्मृती वचन आहे. या वचनाप्रमाणे स्त्रीयांनी व शुद्रांनी वेद अध्ययन करू नये असे बंधन हिंदू धर्माने घातले होते. त्यामुळे सवर्ण हिंदू स्त्री, शुद्र स्त्री व दलित स्त्री यांचा शिक्षण क्षेत्रातील समान दर्जा होता. मात्र इंग्रजांच्या शासन काळापासून देशात शिक्षणाचा प्रसार सुरु झाला आणि त्यातूनच आगरकर, लोकहितवादी, महात्मा फुले इ. समाजसुधारक उदयास आले. अस्पृश्योधारक चळवळीचे जनक महात्मा ज्योतीबा फुले यांनी दलित स्त्री वर्गाला सुशिक्षित करण्याकरीता एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यात स्वतः मुलींची शाळा स्थापन करून दलित, अस्पृश्य मुलींना शिक्षण देण्याकरीता महाराष्ट्रात समाजाच्या उत्थानाचा प्रयत्न केला.

त्यांच्याच कार्यापासून प्रेरणा घेऊन कोल्हापूरचे छत्रपती शाहू महाराज यांनी स्त्री शिक्षणासाठी भरीव कार्य केले.

वरील प्रभुतिच्या प्रेरणेतून श्री किसन फागूजी बनसोड यांनी प्रेरणा घेऊन स्त्री शिक्षणासाठी फार महत्वाचे कार्य केले. स्त्री शिक्षणाबाबत त्यांचे विचार अत्यंत महत्वाचे आहेत. कौटुंबिक जीवनात स्त्री ही प्रमुख घटक आहे आणि तीच्यावरच कुटुंबाची संपूर्ण यंत्रणा अवलंबून असते. ती दुःखी तर संपूर्ण कुटुंब दुःखी होत असते आणि त्यामुळे कुटुंबात अवकळा पसरून घरातील प्रसन्नता लोप पावते आणि म्हणून दलित स्त्री ही आधी शिक्षित झाली पाहिजे. ती सुशिक्षित झाली तर सुसंस्कारीत असे वातावरण कुटुंबात निर्माण होईल.

या कालखंडात दलित पुरुषांच्या गुलामगिरीत दलित स्त्रीयांची गुलामगिरी श्री किसन फागूजी बनसोड यांना तीव्र वेदना देत होती. त्यांना अस्वस्थ करून सोडत होती. त्यामुळे शिक्षणाने व सुसंस्काराने दलित स्त्रीयांची गुलामगिरी नष्ट करून त्यांना समाजात मानाचे व प्रतिष्ठेचे स्थान प्राप्त झाले पाहिजे यासाठी श्री किसन फागूजी बनसोड यांनी 1907 साली नागपूर येथील पाचपावली विभागात भक्कम पायावर ' चोखामेळा मुलींची शाळा ' स्थापन केली.

दलित स्त्रीयांच्या उन्नतीकरीता व प्रगतीकरीता केवळ शाळाच काढल्या नाहीत तर त्यांच्यात वीर वृत्तीची घडण घडवून उद्याच्या तरुणांचे भवितव्य कसे उज्वल राखता येईल यासाठी कोणत्या इष्ट गोष्टींचा अवलंब केला पाहिजे याची शिकवण देवून गावोगावी, दारोदारी स्वतः फिरून शिक्षणाचे महत्त्व दलित समाजात पटवून दिले.

अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत स्थापन केलेल्या ' चोखामेळा मुलींची शाळा ' ला त्याकाळी बरीच प्रसिध्दी मिळाली. विदर्भातील थोर नेत्या श्रीमती जाईबाई चौधरी व आदिवासी श्रीमती झुलाबाई मडावी इ. दमदार प्रवृत्तीच्या स्त्रीया श्री किसन फागूजी बनसोडच्या स्त्री वर्गाच्या शिक्षण व संस्कृती संबंधी केल्या जाणाऱ्या कार्याच्या प्रेरक प्रतिक होय.

स्त्रीयांसाठी शाळा सुरु करून श्री किसन फागूजी बनसोड यांनी एक नवा आयाम दलित समाजाला प्राप्त करून दिला. त्यांच्याच पावलावर पाऊल ठेवून श्रीमती जाईबाई चौधरींनी 1920 मध्ये नागपूरातील नवी वस्ती विभागात ' चोखामेळा कन्या शाळा ' निर्माण केली. त्यांनी शिक्षणासाठी रात्रीच्या शाळा काढल्या. एवढेच नव्हे तर गावोगावी फिरून शैक्षणिक जागृती केली. श्री किसन फागूजी बनसोड अल्पशिक्षित असूनही त्यांना स्त्री शिक्षणाचे महत्त्व लक्षात आले. आणि म्हणूनच स्त्री शिक्षणाकडे विशेष लक्ष घालून स्त्रीयांना सुशिक्षित व सुसंस्कारीत बनविण्यासाठी जीवाचा आटापिटा केला. महात्मा फुलेंचा आदर्श समोर ठेवून त्यांनी स्वतः आपली पत्नी तुळसाबाई बनसोड हिला पहिल्यांदा साक्षर केले आणि दोघांनी आपले जीवन समाज सेवेत घालविले.

अशाप्रकारे दलित समाजात स्त्री शिक्षणाविषयी वैचारिक जागृती करण्याचे अत्यंत महत्त्वपूर्ण कार्य श्री किसन फागूजी बनसोड यांनी केले त्यातही जी स्त्री कुटुंबाचा आधार आहे तीला गुलामगिरीतून बाहेर काढून समाजात बरोबरीने जगण्याचा अधिकार प्राप्त करून दिला. त्यातच त्यांच्या स्त्री विषयक कार्याचे मोल आहेत.

संदर्भ ग्रंथ :-

- 1) शेंडे ना. रा. – दलितोद्धारक गुरुवर्य बनसोड,
श्रिशेष प्रकाशन, भंडारा, 1981
- 2) पवार उर्मिला, – आम्हीही इतिहास घडविला,
मून मिनाक्षी सुगावा प्रकाशन, पुणे, व्दि. आ. 2000
- 3) डॉ. शेंडे निलकंठ – डॉ. आंबेडकर आणि दलित वैचारीक वाडःमय,
सुविधा प्रकाशन पुणे, व्दि. आ. 2007
- 4) मुन वसंत – मध्यप्रांत वऱ्हाडातील महार समाजाचे स्वास्थ्य,
अस्मिता दर्श, व्दि. आ. 1978
- 5) मुन वसंत – मध्यप्रांत वऱ्हाडातील डॉ. आंबेडकर पूर्व दलित चळवळ,
सुगावा प्रकाशन, व्दि. आ. 1987